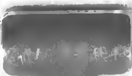

K

KORTE BESCHRIJVING

VAN HET DORP

LOEMEL

EN DESZELFS OMTREK,

MIDSGADERS

ONDERRICHT OMTRENT HET

NOORDER-KANAAL,

ONDERNOMEN TOT VEREENIGING VAN DE RIVIEREN

DEN RHYN, DE MAAS en SCHELDE;

Het een en ander vermeld in het Tractaat van Fontainebleau, *van den* 11 *Nov.* 1807.

TE NIJMEGEN,
BIJ *J. C. VIEWEG*,
MDCCCVIII.

VOORBERIGT.

Hoe zeer de afſtand van het grondgebied van Loemel *voor dit Land weinig in aanmerking ſchijnt te kunnen komen, te minder, daar dezelve bij wijze van ruiling is geſchied, zoo ſcheen het voor de Vaderlandſche Geſchied- en Oudheid-kunde, niet ten onpas te weezen, eenig berigt daar omtrent mede te deelen, en alzoo een plaats, welker Ingezetenen zoo lang de lasten met ons gedragen, en in den voor en tegenſpoed des Vaderlands gedeeld hebben, bij haare afſcheiding nog eens in geheugenis te brengen, te meer, wijl daar omtrent nog wel iets mede te deelen en op te merken viel, 't geen nog niet, of niet zoodanig, te vinden is bij de Schrijvers, die daar van*

 ge-

gemeld hebben, welke zijn :J. B. GRAMMAIJE, in Taxandria, Bruxellæ 1610. J. VAN OUDENHOVEN Befchrijving der Meijerij van 's Hertogenbosch, Amfterdam 1649; en de vermeerderde Befchrijving van denzelven te 's Bosch 1670. Hedendaagfche Historie of tegenwoordige ftaat van alle Volken, 12e deel van de Vereenigde Nederlanden, Amft. 1740. A. F. BUSSCHINGS Geographie, vermeerderd door W. A. BACHIENE, 4e deels 5e ftuk Amfterdam en Utrecht 1777. Mr. J. H. VAN HEURN, Historie der Stad en Meijerij van 's Hertogenbosch, Utrecht 1776—1778. S. HANEWINKEL, Befchrijving van de Stad en Meijerij van 's Hertogenbosch, Nijmegen 1803. En S. VAN DE GRAAF, Hiftoriesch-Statistiefche Befchrijving van het Koningrijk Holland, eerfte ftuk, Amfterdam 1807; *van alle welken bij deezen is gebruik gemaakt, maar waarin men toch ook 't een en ander, hier vermeld, vergeefsch zoeken zal. Eenig onderricht, hier bij gevoegd, omtrent het graaven van het Noorder-Kanaal, het wèlk nog maar weinig fchijnt bekend te zijn, zal wel-*

ligt

ligt de opmerking verdienen bij onze Landgenooten, wier Voor-vaders zich, voor weinig minder dan twee eeuwen, met zoo veel ijver tegen een diergelijke onderneming verzet en dezelve belet hebben, waarvan een omſtandig verhaal hier in gebragt is.

Uit UTRECHT,
in Hooimaand,
1808.

KORTE BESCHRIJVING

VAN HET DORP

L O E M E L

EN DESZELFS OMTREK,

MIDSGADERS

ONDERRICHT OMTRENT HET

N O O R D E R - K A N A A L.

LOEMEL of LOMMEL, welks grondgebied bij het Tractaat van *Fontainebleau*, van den 11 November 1807, door den Koning van *Holland* aan *Frankrijk*, in ruiling voor het noordlijk grondgebied van *Gestel* is afgeſtaan, is een plaats op de uiterſte grenzen der *Meijerij van 's Hertogenbosch*, in het kwartier van *Kempeland* gelegen, ruim tien uren ten zuiden van voorzeide ſtad; het dorp *Gestel*, doorgaans genaamd *Luiks*-

Gestel, voormaals aan den Prins Bisfchop van *Luik* en thans, tot *Frankrijk* behoorende, fcheidt hetzelve bijna van de *Meijerij* af, liggende tusfchen *Bergeik* en *Lommel*, terwijl alleen aan de eene zijde de heide van *Lommel* aan die van *Bergeik* paalt, zoo als duidelijk te zien is op de kaart van de *Meijerij van 's Bosch*, door den kundigen landmeter H. Verhees in 1794 vervaardigd; welke ligging ook aanleiding tot voorvermelde ruiling zal gegeeven hebben.

Gelijk veele Meijerijfche dorpen, zoo is ook *Lommel* zeer oud bekend geweest, volgens Grammaije word het, in oude diplomata, gezegd te liggen in *Taxandrie*, een benaming, welke de landftreek der *Meijerij* en een gedeelte van het nabuurig *Braband* en *Luikerland*, in vroeger, en bijzonder in de achtfte en negende eeuwen gedraagen hebben. (*a*).

Ansfried, die in 't laatst van de tiende eeuw over *Braband* geregeerd heeft, en als Graaf

(*a*) Eenige nog niet opgemerkte of minbekende bijzonderheden omtrent dat Landfchap *Taxandrie*, en vooral wegens de plaatfen daartoe behoord hebbende, bijeen verzaameld, waren mooglijk voor de Vaderlandfche Gefchiedenis der moeite waardig om in 't licht gegeeven te worden.

Graaf van *Taxandrie* voorkomt, en welke naderhand, den Geestelijken ftaat aangenomen hebbende, Bisfchop van *Utrecht* geworden is, gaf zijn dorp *Lommel*, met al deszelfs toebehooren, aan de kerk van *Hilvarenbeek*, en het kapittel dier kerk bragt de plaats in 't jaar 1298, onder de befcherming van Hertog HENDRIK van *Braband*, en het is nog nit hoofde van voorzeide gift, dat bijna alle de tienden van *Lommel* aan het kapittel van *Hilvarenbeek* behooren.

Ook heeft reeds van ouds de Abtdij van *Everbode* goederen te *Lommel* bezeten, en tot derzelver laatfte vernietiging toe behouden, welke bezittingen met anderen Hertog JAN van *Braband*, bij zijne brieven van 1298, in zijn befcherming nam, en waarop Hertog KAREL van *Bourgonje*, bij zijne brieven van 1469, aan die Abtdij zeker rechtsgebied tot derzelver handhaving toekende.

Gelijk omtrent de meeste plaatfen in de *Meijerij*, vooral in de veertiende eeuw heeft plaats gehad, (*b*) zoo beeft ook Hertog JAN van

(*b*) Die uitgegeeven Gemeentens of gemeene Gronden in de *Meijerij van 's Bosch*, hebben in zeker opzigt, vooral ten aanzien van 't gemeen gebruik (fchoon in

van *Braband* de omliggende heide en woeste gronden binnen zekere befchreven paalen aan de ingezetenen van *Lommel* voor een koopprijs en jaarlijkfchen cijns, uitgegeven bij zijne brieven van den jare 1331.

Hertog JAN DE VIERDE van *Braband* verleende aan die van *Lommel* bijzondere voorrechten, bij zijne brieven van den 18 Sept. 1422, welke vervolgens, bij nadere brieven van Hertogen ALBERT en ISABELLA, van 20 November 1603, bevestigd zijn. Hertog JAN verhaalt daarbij, dat zijne goede lieden en onderzaaten zijner vrijheid van *Lommel*, aan de uiterfte paalen van *Braband* gezeten zijn, en in voorleden tijden veel overlast en geweld te lijden hebben gehad van hunne nabuuren buiten den lande van *Braband* ge-

ze-

in oorfprong en grondeigendom verfchillende) overeenkomst met de Marken in *Gelderland* en *Overijsfel*, waarover men vindt in RACERS Overijsfelfche Gedenkftukken, 1fte ftuk § 2 en 3, en bekend is de prijsverhandeling van F. W. BROXTERMAN, te *Arnhem* in 1798 gedrukt, en waarover ook in 't voorleden jaar 1807 de Heer A. J. H. W. HEFEKEREN VAN NETTELHORST, bij zijn publieke promotie, aan 't *Utrechts* Academie een fraai *Specimen Academicum* heeft uitgegeeven.

zeten, en om die te beter te kunnen wederſtaan, en de grenzen des lands beſchermen, vergunde hij hun, om de vrijheid van *Lommel* te mogen verſterken met graaven, met vesten als anderzins, en dat zij die zouden moogen aanleggen op de bij hunne voorzaaten verkregen gemeene gronden, daar zij zulks best zouden oordeelen, tot het beſtuur van welk werk zij vier goede mannen zouden mogen verkiezen, welke de Schout van *Kempeland* in eed zou neemen, en die met overleg van Schepenen een gedeelte van de voorvermelde gemeene Gronden zouden verkoopen, om daar door de benodigde gelden te vinden.

Hij vergunde hun voords het houden van drie jaar-markten en een week-markt, met de vrijheden daartoe gewoonlijk ſtaande; — Hij verleende hun, dat hij zijn lieden van *Lommel* niet zou gebieden tot eenigen heirvaart, ten zij in openbaare oorlogen, of wanneer 's Lands vijanden openbaar in den lande roofden, wanneer zij gehouden zouden zijn, den Richter of Schout op den klokſlag gewapend te volgen, en de vijanden te helpen keeren; wijders dat men op zijn onderzaaten van *Lommel* geen wapenſchouwing doen

doen zou, ten zij op bijzonder bevel des Hertogs, mits echter, dat ieder zijn wapenen zou gereed houden; nog vergunde hij hun ieder op de gemeente voor zijn erve te mogen planten eiken en andere boomen, tot zijn eigen voordeel; — eindelijk, naardien zij diep in de heide en ver van alle huizen gezeten zijnde, wel behoorden toetezien en zich te wachten, verleende hij hun, dat zij zouden mogen gaan met hunne boogen en befchutten, op hunne erven en elders, waar het hun genoegen zou omtrent *Lommel*, om hun lijf en goed te verweeren, en dat zij ook zouden mogen houden hunne honden de voeten ongekort, (*c*) behoudelijk, dat, zoo wie bevonden mogt worden te misdoen met boogen of met honden op 's Hertogs waranden, die zou verbeuren de boeten daartoe ftaande.

GRAM-

(*c*) Deze uitdrukking: den honden de voeten te korten, is ongewoon, men vindt echter iets diergelijks in 't aangehaalde door Mr. G. VAN HASSELT, in zijn Bijdraagen voor den Burg van *Nijmegen*, bl. 18, uit een ftuk van 1339: „ de Alteto de Westerwijc, „ quia non abfcifit canibus pedes anteriores, quod „ commisfum fuerat e parte domini ducis."

GRAMMAIJE heeft ten opzichte van den tijd dezer vergunningen zich zeer vergist, ſtellende die honderd jaaren vroeger op 1322, doch het ſtuk zelf (zoo als het in de brieven van bevestiging van 1603 is ingevoegd), toont aan, dat het niet door Hertog JAN DEN DERDEN, maar door Hertog JAN DEN VIERDEN in 1422 gegeeven is, en daar door vervalt dan ook zijn verhaal, dat een der poorten van de vestingwerken, uit krachte van brieven van Hertogin JOHANNA van 1381, zou gebruikt zijn voor een klokhuis of toorn, om dat er toen de kerktoorn nog niet was; — buiten *Lommel* heeft men nog vergraavingen, die men ſchanſen noemt, en denklijk overblijffels der vestingwerken zijn.

In oorlogs en andere rampen heeft ook *Lommel* van tijd tot tijd gedeeld, reeds in 1284 werd het door den Heer VAN VALKENBURG, in 1587 door het krijgsvolk van Hertog KAREL van *Gelderland* afgebrand; in 1575 en volgende jaaren, toen het nog meer ſchijnt bevolkt geweest te zijn, ſtierven er twee duizend menſchen aan de pest, in 1747 pleegde het Franſche krijgsvolk daar veel baldaadigheid en plundering, en ook

ook in 1794 bij den eersten inval der Franschen plunderden daar stroopparteijen, vooral op de uithoeken. De kerktoorn, die niet lang te voren door den bliksem geraakt was en veel geleden had, storte bij den geweldigen storm van den 9 November 1800 in, en beschadigde zeer de daar bij staande kerk.

Het dorp van *Lommel* heeft een vrij wel met huizen betimmerden omtrek of marktveld en straaten, binnen welke een raadhuis staat, waar bij een waterkom is, doch welke in het drooge jaarsaisoen weinig water behoudt; — de kerk staat gelijk in zeer veele plaatsen der *Meijerij* van de huizen verwijderd (*d*) bij het gehucht het Einde, zij plag tot den godsdienst der Hervormden gebruikt te worden, doch werd uit krachte der Staatsregeling van 1798 door

(*d*) Niet alleen hier te lande, maar ook in andere landstreeken, heeft zulks plaats, dat de kerken ten platten lande ver van de huizen verwijderd staan, volgens den Heer MEERMAN ontmoet men dit op het eiland *Funen* in *Denemarken*; zie Berichten omtrent het Noorden en Noord-Oosten van *Europa*, 1ste deel, bl. 139 en 317.

door de Roomsch Katholijken genaast, en bij Decreet van het Vertegenwoordigend Ligchaam in Januarij 1801 aan dezelven toegewezen, maar werd door haar vervallen ſtaat niet in bezit genomen; dan de herſtelling derzelve, waartoe het Kapittel van *Hilvarenbeek* uit hoofde van den eigendom der tienden te *Lommel* gehouden was, ſtond thans aanbeſteed te worden; even buiten het dorp ſtaat een goed huis tot een pastorij voor den Predikant der Hervormden gebouwd; men had er ook een kantoor der Konvoijen en Licenten; — er zijn verſcheide buurten en uithoeken onder bijzondere benamingen, als de *Vreishoring*, doorgaans genaamd *de Vresling*, misſchien zoo veel als vrijheidshoek, de Adel- of Aalberg, het Eind, de Kattenbosch, Luttellommel, het Weierke, de Heuvel, de Heeze, en anderen; gelijk de *Meijerijſche* dorpen in rotten en herdgangen verdeeld zijn, en over dezelve rotmeesters geſteld, zoo noemt men te Lommel die afdeelingen Zavels en de hoofden derzelven Zavelmeesters, een benaming, welke haar oorſprong ſchuldig ſchijnt te zijn aan een oude gewoonte, te weeten; het vervliegen der zandbergen in

de

de heide bragt dikwijls aan bouw- en weilanden groote schade toe, en midsdien, wanneer er zandbergen in de heide los en aan het verstuiven raakten, kwamen de luiden van 't naburig rot, of 't geen aan de beurt lag, te zaam, en stelden middelen, om zulks te beletten, in 't werk, 't geen den naam had van zand of zavel (e) stoppen, en hier van werd de rotmeester, die daar over het opzigt had, zavelmeester en zijn rot het zavel genoemd.

In 1791 is er een baan van *Breda* op *Maastricht* aangelegd, loopende over *Lommelschen* bodem, doch buiten het dorp; — de steenweg van *Luik* op *'s Bosch* van de *Luiksche* zijde tot den grond van *Lommel* gebragt zijnde, werd op den 25 Junij 1790 de eerste steen aan denzelven op *Lommelschen* grond van wegens de Staaten van Holland,

(e) Zavel is bij KILIAAN SABULUM, Sabulo; C. BARTHIUS zegt in zijn Adversaria, lib. 56. cap. 5, pag. m. 2657. „ Sablonem dicunt Galli hodie, locum Sabulo „ plenum, & ipsum etiam Sabulum sic Latinis usurpa„ tum docet Althelmi locus libro de laudibus Virgi„ num, de martyribus aliquot simul sepultis: Et simul „ in crypta pausant sablone sepulti."

land, die dat werk tot hunnen laste genomen hadden, gelegd; en zedert is die steenweg nog een eind wegs vervolgd, loopende door het gehucht *Luttellommel* op *Borkel* door *Valkenswaard*, *Aalst* en voords op *Eindhoven*; ook is op de *Lommelsche* grenzen een barriere huis gebouwd, 't welk zedert afgebrand en weder vernieuwd is.

De ingezeetenen van *Lommel* maaken uit een getal van ruim 2200, zij zijn van den Roomsch Katholijken godsdienst, uitgezonderd alleen een kleine gemeente van Hervormden, een getal van omtrent veertig bedraagende, voorzien van een Predikant, wiens plaats lang opengestaan heeft, doch zedert eenigen tijd weer vervuld is; de Roomschen hebben een goed kerkgebouw; — de huizen bedraagen 431; — in de landslasten was *Lommel* tot de laatste verandering aangeslagen, in de verpondingen tot *f*2215-4-0, in de beden tot *f*618-15-6, in de gemeene middelen tot *f*2368-7-4, waar op echter van tijd tot tijd eenige kwijtschelding werd verleend, boven welke lasten de goederen met veele renten pachten en cijnsen zijn bezwaard; in de gemeene lasten van het kwartier van *Kempeland*, in vier-

 en-

en-dertig gemeentens verdeeld zijnde, betaalde *Lommel f* 6-10-10 in het honderd, omtrend zoo veel als de stad *Eindhoven*, en veel meer dan eenige andere gemeente, *Oorschot* alleen uitgezonderd; — de Tienden zijn er zedert veele jaaren niet, gelijk op andere plaatsen, ingezameld, naardien zoo de groote- en smal-tienden aan het Kapittel van *Hilvarenbeek*, als de novale tienden aan 's Lands Domeinen behoorende, van tijd tot tijd voor een termijn van jaaren aan de gemeente zijn gelaaten voor een jaarlijksen pacht, welke door het Gemeente-bestuur bij omslag over de landereijen gevonden wierd.

Zedert den jaare 1803 had *Lommel* een Schout, zeven leden van het Gemeente-Bestuur, tevens Schepenen zijnde, en het Gerecht uitmaakende, vijf Gecommitteerden, een Secretaris en een Gerechtsbode (zoo als algemeen in de *Meijerij*), *Vorster* (*f*) genaamd,

(*f*) Vorster van een bosch komt voor in een verklaring van 1576, bij Mr. G. VAN HASSELT, Arnhemsche Oudheden, 3de deel bl. 4, over het woord Vorst of Forst, waarvan de benaming afstamt, vindt men in eene fraaije aanteekening in RACERS Overijsselsche Gedenkstukken, 1e stuk, bl. 40 aanteek. 4.

naamd, gehoorende de plaats, wat het lijfstraflijke betreft, tot het Hoog Schout-ambt en de Hooge Vierschaar over de *Stad* en *Meijerij van 's Bosch*; men volgde daar in het burgerlijke recht, niet de kostuimen van *'s Hertogenbosch*, maar die van *Antwerpen*, welke in veele opzigten, vooral van het versterfrecht, zeer verschillen.

De landbouw en bijzonder de schapenfokkerij, ook linnenweverij worden te *Lommel* uitgeoefend, maar vooral plagten de ingezeetenen een bestaan te vinden in buitenlandsche koopmanschap, die een zekeren welvaart in de plaats bragt; bijna alle manspersonen van den daartoe geschikten leeftijd begaven zich naar Duitschland, Frankrijk en elders, vooral naar *Lotharingen*, zonder eenige koopwaaren van huis mede te nemen, en koopmanschapten daar eerst wel in commissie, maar vervolgens ook voor eigen rekening, hebbende hunne magazijnen buiten 's lands, men noemt zoodanige kooplieden *Teuten*, en onderscheidt dezelven in *taf-*, *goor-* en *hair-teuten*, *taf-teuten*, die in allerlei soort van stof-goederen, *goor-teuten*, die in koper handelen, welke ook ketelboeters heeten, en *hair-teuten*, wier handel

in hair bestaat, die ook beestensnijders zijn; een zoodanige koopmanschap geheel afgescheiden van de woonplaats, is zeker bijzonder; de *Teuten* plagten met goede winsten, door bezuiniging bespaard, op zekere tijden van 't jaar weder te keeren, terwijl intusschen de vrouwen niet alleen het huishouden, maar ook den akkerbouw en ander boeren-werk waarnamen, zoodat men de vrouwen agter de ploeg zag gaan; — waarschijnlijk heeft de gelegenheid der plaats aanleiding tot het uitvinden van zoodanige kostwinning gegeeven; ver van alle steden verwijderd, had men weinig gelegenheid, om met de voortbrengsels van den landbouw gepaste winsten te doen; de mindere vrugtbaarheid van den grond stond hun daarin ook tegen, en mooglijk een meerder genie, dan bij hunne naburen, heeft de inwoners van *Lommel* op andere middelen van bestaan bedagt doen zijn, en welligt heeft een toevalligheid hun het eerst zoodanig middel aan de hand gedaan, zij verschillen ook merklijk van de ingezeetenen van de andere Meijerijsche plaatsen; men ontdekt bij hun een zekere meerdere beschaafdheid en kloekmoedigheid, hetwelk denkelijk door hunne ver-

kee-

keering buiten 's Lands ontstaat; zij hebben veel bijzondere taal-gebruiken, waarin wel het Brabandsche en Luiksche eenigzins doorstraalt, doch ook daarvan verschilt, onder anderen hebben zij de gewoonte om het woord *ik* te verdubbelen, en *ik ik* te zeggen; voor de landmaat hebben zij een bijzondere benaaming, in geene andere Meijerijsche plaatsen gebruikblijk, zij reekenen met *zillen*, makende een *zille* het dubbel van 't geen men in de *Meijerij* een *lopens* noemt, zijnde een zesde van een morgen; — dit bijzondere heeft mede bij hun plaats, 't geen bij een verzameling van Lommelsche ingezeetenen terstond in 't oog loopt, dat zij, ten minsten de mannen, bijna allen, immers zeer ver de meesten, van een meer dan gewoone lengte zijn, ook dat de vrouwen meestal zeer witte tanden hebben; — *Lommel* heeft ook eenige meer of min vermaarde mannen opgeleverd, als Johannes Huberti, die verscheide aanzienlijke geestelijke en wereldlijke posten bekleed, over de pauslijke bullen, aan den Aartshertog Carel *van Oostenrijk* verleend, geschreven, en verscheiden beursen gesticht heeft, zijnde te *Antwerpen* in 1532 overleden; — Jacobus Vivarius,

 een

een geestelijke en ſchoolopziener te *Bruſſel*, die in 1580 en 1585 latijnſche gedichten uitgegeven heeft; — CORNELIS HANEGRAAF, die kanonnik te *Tongerlo*, en afgevaardigde zijner orde te *Rome* geweest is, geestelijke boekjes uitgegeeven heeft, en omtrent 1640 overleed (*g*), behalven welke GRAMMAIJ nog meldt (*h*) van eenen JOANNES HANEGRAVIUS, van wien hij een zoo vereerend graffchrift opgeeft, dat men niet zou denken, dat het door den man op zich zelf gemaakt is, zoo hij zulks niet bevestigde, van welken men anders niet gemeld vindt.

In een beſchrijving der ſtad *Delft* (*i*) word verhaald, dat zeker oud man, woonende bij het dorp *Lommel*, op den uiterſten hoek der *Meijerij van 's Hertogenbosch*, een zeer oud boekje had, waarin verſcheiden zaaken, de ſtad *Delft* aangaande, vermeld ſtonden, men had het ſlechts twee uren magtig kunnen worden en heimlijk leezen, naardien het de ou-

(*g*) Zie over deze drie FOPPENS Bibliotheca Belgica, pag. 678, 543, 203.

(*h*) In Taxandria, pag. 109.

(*i*) Gedrukt te *Delft* bij R. BOITET, 1729, bl. 20, en 21.

oude grijsaart aan niemand, dan aan zeer goede bekenden, wilde leenen, 't was op perkament geschreven, omtrent quarto formaat, en behelsde eenige godvruchtige gebeden, vertaald door eenen JAN GOESSEN, Priester te *Oerten*, en voorts een verhaal van het geen PIETER GOESSEN, geboren in 1215, te *Delft* in 1252 zelf gezien had, in het hollandsch geschreven; F. VAN LELIJVELD merkt aan (*k*), dat dit stuk een der oudste bekende Nederduitsche geschriften is, en het wenschelijk was, dat iemand gelegenheid had, om in of bij het dorp *Lommel* deswegens onderrichting te bekomen; doch reeds voor meer dan twintig jaaren opzetlijk navorsching deswegens te *Lommel* gedaan zijnde, heeft men niets daarvan kunnen ontdekken; het is jammer, indien een zoo oud stuk verloren is geraakt, mooglijk houdt men het nog ergens verborgen, welligt ook niet *in* het dorp *Lommel*, wijl het verhaal zegt *bij* het dorp *Lommel*, waarmede misschien een kleiner naburig dorp bedoeld is.

De

(*k*) In zijn aanteekeningen op B. HUYDECOPERS proeve van Taal- en Dichtkunde, 1ste deel, bl. 13.

De plaats heeft veel van haar welvaart verloren, de oorlogs-omſtandigheden hebben aan de hier voorvermelde buitenlandſche koopmanſchap een groote belemmering, of wel een geheel beletſel toegebragt, en ſchoon alreeds door de mindere ſpaarzaame levenswijze der *Teuten* hun aangebragt wordende voordeelen verminderden, zoo heeft men door den invloed der oorlogs-omſtandigheden op dat middel van beſtaan een groot verlies geleden; niet alleen verhinderde de oorlog de voortzetting van hunnen handel, maar ook hun ſchuldenaars daar door groote ſchade, of een geheel bederf, ondergaan hebbende, konden hun, en zij daardoor ook hunne ſchuldeisſchers, niet betaalen; — maar ook hebben dezelve oorlogs- en andere hijkomende omſtandigheden, de plaats beroofd van de ſterke en gedurige doortogt van zwaar beladen karren, welke daar plagt plaats te hebben, die, behalven de geſtadige levendigheid, mede veel voordelen toebragt — daarentegen hebben ook de tijdsomſtandigheden en de plaatſelijke gelegenheid aanleiding gegeeven tot zeer veel ſluikhandel, die daar door allerlei listen en ook al eens met geweld uitgeoefend is.

De

De grond te *Lommel* is meestal schraal, vooral word 'er rog geteeld, ook boekweit, haver, *even* of ligte haver, aardappelen en spurrie; doch de hooi- en weilanden zijn 'er gering, eenige laager gelegen streeken leveren dezelve vooral op, waar men ook veen-gronden tot turfmaaking geschikt vindt; men heeft 'er geen rivier in of bij de plaats, 't geen in drooge saisoenen schaarsheid van water, en bijzonder bij ongeluk van brand, groote verlegenheid en gevaar veroorzaakt.

De omliggende heide is niet alleen dor en zandig, maar ook bijzonder steenachtig; men vindt 'er steenen van onderscheide groote, gedaante en kleur, en daarbij al zeer bijzondere, welke de opmerking van natuuronderzoekers wel schijnen te verdienen.

Door deze heide en die van *Bergeik* is het dorp *Luiks-gestel* geheel omgeeven, uitgenomen een smalle strook, waarmede het met den Luikschen, naderhand Franschen, grond, vereenigd is, tot het mede gebruik van een gedeelte van welke *Bergeiksche* heide die van *Luiks-gestel* gerechtigd zijn, uit krachte van een overeenkomst van 5 Februarij 1477, en eene nadere van 1 October 1620, doch over het gebruik der *Lommelsche* heide

hebben die van *Luiks-gestel* meermalen verſchil gehad, en onder anderen een rechtsgeding tegen die van *Lommel*, voor den Raad van Braband te *Brusſel* gevoerd, waarin een Vonnis ten hunnen nadeele den 24 December 1614, gewezen is.

Het dorp *Gestel*, in onderſcheiding van de Meijerijſche dorpen *Michiels-Gestel*, *Moer-Gestel* en *Gestel* bij *Eindhoven*, *Luiks-Gestel* genaamd, heeft een buurt van eenige huizen bij elkanderen gebouwd, een eigen kerk en molen; — zoo lang hetzelve onder den Prins Bisſchop van *Luik* behoorde, betaalden de ingezeetenen geene noemenswaardige belastingen, doch het was opmerklijk, dat, niettegenſtaande de ingezeetenen der naburige en vast bijgelegen Meijerijſche dorpen vrij zwaare lasten droegen, geen vruchtbaarer gronden bebouwden, en in geen voordeeliger plaatſelijke gelegenheid zich bevonden, dan die van *Luiks-Gestel*, echter de laatstgemelde niet rijker nog meer welvaarend dan de eerſten waren, ter bevestiging van 't geen meer is opgemerkt, dat een vrijdom van belastingen juist geen meerder rijkdom en welvaart geeft, daar veelal de ijver en vlijt daar door verflaauwt.

Hoe

Hoe veel van het dorp *Gestel*, uit krachte van het Tractaat van *Fontainebleau*, onder dit Koningrijk zal koomen, en hoe veel van het grondgebied van *Eerſel*, hetwelk echter zeker alleen in heigronden, zonder eenige huizen, zal beſtaan, daarvan afgeſcheiden zal worden, moet eerst blijken bij het bepaalen der rechte lijn, die, volgens hetzelve Tractaat, van het oosten naar het westen zal getrokken worden, duizend mètres van het noordelijkst punt van het Noorder-kanaal, het welk van wegens het Fransch Gouvernement is afgebakend, om gegraaven te worden.

Dat Noorder-Kanaal, zeker zoo genoemd, om dat het word aangelegd in, en vooral dienen moet ten voordeele van de Noordlijke Departementen van *Frankrijk*, zal moeten ſtrekken, om de rivier *den Rhijn* met *de Maas*, en dezelve met *de Schelde* door een bevaarbaare gracht te vereenigen.

Het is midsdien dezelfde onderneeming, die men van de Spaanſche zijde reeds in 1626, en vervolgens uitgedagt en begonnen had werkſtellig te maaken, doch niet heeft kunnen ten uitvoer brengen.

Te weeten: de Spaanſche Veldheer, de Mark-

Markgraaf AMBROSIUS SPINOLA, had, onder het bestuur van de Aarts-Hertoginne ISABELLA KLARA EUGENIA, Infante van *Spanje*, het plan beraamd, om niet alleen de rivier *den Rhijn* met *de Maas*, maar ook vervolgens *de Maas* met *de Schelde* te vereenigen, hoewel slechts het eerste werd in 't werk gesteld, maar 't laatste nog niet begonnen schijnt geweest te zijn.

Men vergeleek te dier tijd bij wederzijdsche partijen dat werk met de grootste onderneemingen der oudheid, waarvan de geschiedenissen der Grieken en Romeinen gewaagen.

De Vaderlandsche Geschiedschrijver J. WAGENAAR maakt 'er slechts korte melding van (*l*), en zoo ook A. M. CERISIER (*m*); doch men ontmoet ook elders breeder narichten deswegens, waarvan een verzameling ter deezer gelegenheid, niet ten onpas schijnt te komen.

De gracht nam haaren aanvang bij het steedje *Rhijnberk*, aan *den Rhijn* gelegen, toen

(*l*) XI Deel, bl. 36, en 41.
(*m*) Tom. VI. pag. 15.

toen behoorende onder het Aarts-sticht *Keulen* (*n*), loopende voords met een kromte noordwaards op tot de stad *Gelder*, en van daar, met eenige bogten, weder zuidwaards tot de stad *Venlo*, langs de muuren van welke stad zij in *de Maas* viel.

Men ziet de gracht op verscheide kaarten van het Overkwartier van *Gelderland* afgebeeld, en onder anderen in den Atlas van J. JANSONIUS, met een kort verhaal daarbij gevoegd. (*o*).

Zij kreeg naar de voorvermelde Aarts-Hertogin ISABELLA KLARA EUGENIA den naam van *Eugeniasche gracht*, ook wierd zij genoemd *St. Maria gracht*.

De uitvoering van het werk werd den Graaf HENDRIK VAN 's HEERENBERG, die daartoe een goed aantal krijgsvolk onder zijn bevel had, aanbevolen; hij zelf groef in naam van den Koning van Spanje en de Aarts-hertogin, op den 21 September 1626, de

(*n*) Zie A. F. BUSSCHINGS Geographie, vertaald door *J. de Jong*, III deel, 2de stuk, bl. 1136. Tegenwoordigen staat van alle Volken, VIII Deel, bl. 1136.

(*o*) In het III deel, herdrukt te Amst. 1653, letter R.

de drie eerste schoppen aarde uit den grond, waarin hij door den Graaf van ISENBURG, en de overige legerhoofden, en voords door al 't volk gevolgd werd. (*p*).

Men groef de gracht veertien voeten breed en even zoo veel diep, zij was met alle hare bochten omtrent tien uren gaans lang; aan de zuidzijde werd zij gedekt door vierentwintig veldschansen en andere kleinere werken, zoo ter haarer bescherming als van het werkvolk, dat er aan arbeidde (*q*); om genoegzaam water te bekomen, was men genoodzaakt, 't zelve te ontleenen uit het riviertje de *Niers*, 't welk in 't midden van *Gulikerland* ontspruit, en dwars door de gracht loopende voor bij *Gelder* naar *Gennep* stroomt, en aldaar in de *Maas* valt, en verder daar naar toe te trekken al 't water, wat maar in den omtrek te vinden was, en dan nog door drie sluizen het water op te houden, ten einde 't zelve niet

(*p*) Zie het verhaal in voorzeiden Atlas.

(*q*) J. VAN DEN SANDEN, Nederlandsche Historie tot continuatie van de Historie van E. VAN REYD, Leeuwarden 1650, bl. 125.

niet weg liep (r); volgens verhaal van W. A. BACHIENE zouden de steden *Rhijnberk*, *Gelder* en *Venlo* deezen aanleg hebben moeten bekostigen, welke daar voor ten interest der opgeschoten gelden de tollen der doorvaarende schepen genieten zouden(s).

Het gerucht was wel hier te lande, dat door middel deezer gracht het water uit den *Rhijn* boven *Schenkenschans* zou kunnen worden afgeleid in de *Maas*, en daar door de rivieren, waarin de *Rhijn* zich hier te lande verdeelt, zouden droog loopen, maar de hooge ligging van den grond, die alle moeite vereischte, om de gracht zelf met water te vullen, toonde genoeg de ongegrondheid dier vrees; doch het oogmerk der Spanjaarden was wel deels, om de strooperijen van het Staatsche krijgsvolk en de nadeelen daar door te weeg gebragt te beletten, maar voorál was hun bedoeling, om door die gracht het hout, ijzer en andere

koop-

(r) H. GROTII, obsidio Grollæ cum annexis, Amstel. ap. G. *Blaeu*, 1629, pag. 5.

(s) In A. F. BUSSCHINGS Geographie, IV deel 4 stuk, bl. 1101.

koopwaaren, die anders door den *Rhijn* naar *Holland* afgevoerd werden, naar de *Maas* en verder naar de *Schelde*, en alzoo recht toe naar *Brabant* en andere toenmaalige Spaansche Nederlanden tot groote schade der nieuwe Republiek over te brengen, en daar door, ware het mooglijk, den geheelen handel deezer gewesten te bederven (*t*), waarom ook de Staaten der Vereenigde Nederlanden en de Prins van Oranje, al aanstonds bedagt waren, om dit werk zoo veel mooglijk te verhinderen, en, kon 't zijn, geheel te beletten.

Ten dien einde en om in de nabijheid te zijn, legerde de Prins zich al ras tusschen *Santen*, *Vijnen* en *Marieboom* in den lande van *Kleef*, terwijl de Graaf van *'s Heerenberg* zich te *Ysum* tusschen *Rhijnberk* en *Gelder* ophield.

Op den 2 van Wijnmaand des Jaars 1626, overviel voorzeide Graaf *van den Berg* met zeventig Kompagnien te paard vijftien honderd voetvolks en zes veldstukken de legerstede der Staatsche ruiterij; hij zelf bleef in

de

(*t*) H. Grotius, l. l. en Wagenaar XI deel, bl. 41.

de achterhoede, en zond een deel van zijn volk vooruit, die de vier Kompagnien der Staatschen, die de wacht hadden, verraschten. HERMAN OTTO, Graaf van *Styrum*, die eerst van de wacht was gekomen, werd in zijn logement, alsmede de Heer VAN POUTLITZ, die zeer gekwetst was, en aan zijn wonden stierf, gevangen genomen; een voorpost, dien de vijand pasfeeren moest, had zich, zonder het geweer af te schieten, of gerucht te maaken, op de vlucht begeeven, de Vaandrig en Sergeant van dien voorpost werden, bij een krijgsraad, tot den kogel veroordeeld, maar bekwamen vergifnis; de aanslag was voor den vijand zeer gevaarlijk, naardien hij een enge weg moest doortrekken, daar hij ligt, indien men op zijn hoede geweest was, onderschept en afgesneden had kunnen worden; hij kreeg in 't geheel tagtig mannen gevangen, en over de twee honderd paarden, doch het Staats-leger op de been gekoomen zijnde, noodzaakte den Graaf VAN DEN BERG terug te keeren. (*u*).

In

(*u*) J. VAN DEN SANDE, l.l. bl. 125. WAGENAAR, XI deel, bl. 37.

In lentemaand des volgenden jaars 1627 gelukte het den Staatschen beter, na eene overrompeling van *Dingslaken*, trokken vijftien honderd ruiters en zes honderd voetknechten naar de nieuwe gracht; de Spanjaarden dit verneemende, wierpen zich in de hoofdschans tusschen *Gelder* en *Walbeck*, de Staatschen, na eenige veldschansen gevlecht te hebben, zetteden de Spaanschen na, en niettegenstaande derzelver dapperen tegenstand, veroverden zij de schans met geweld, doodeden alle de Spanjaards, verschoonende de Duitschers, en, na de schans en dijken geslecht, het hout, staaken en schoppen verbrand, en de sluizen en watermolens vernield te hebben, trokken met het veroverde metaalen geschut weder af. (v).

Wanneer de Prins in hooimaand van dat zel-

(v) Dit verhaal vindt men niet bij J. VAN DEN SANDE, maar in een ander Vervolg van een ongenoemden, op de Historie van E. VAN REYD, en met dezelve te *Amsterdam* 1644, in folio uitgegeeven, in den naamrol van A PARS, bl. 269 en 270 ook vermeld, en aldaar bl. 78 en 79: het schijnt 't zelve, 't geen ook in 't voorzeide verhaal in den Atlas van JANSONIUS geleezen, doch daar tot zomermaand gebragt wordt.

zelve jaar 1627 optrok, om de ſtad *Grol* te belegeren, deed hij den vijand voorkoomen, om hem te misleiden, als of hij een aanval wilde doen op het werk van de nieuwe gracht, doch ondernam niets tegen hetzelve. (w).

In hooimaand des jaars 1630, trokken uit de bezettingen van *Wezel*, *Rees* en *Emmerik* de Staatſchen met duizend mannen te voet en twee honderd en vijftig paarden, onder geleide van den Ritmeeſter Heer VAN YSSELSTEIN, om den vijand bij de nieuwe gracht te verrasſchen, 't geen hun ook gelukte, doch in 't wederkeeren werden zij bij de *Bunnikhartſe heide* door eenigen van 's vijands volk onder geleide van Graaf JOHAN VAN NASSAU ontmoet, de Graaf verdeelde zijn ruiteren in vier hoopen, maar hij zelf was te haastig in den aanval met de zijnen, en werd door de anderen niet genoeg ondersteund, zoo dat hij overwonnen, gekwetst, gevangen genomen en naar *Wezel* vervoerd werd, niet tegenſtaande hij ver de ſterkſte was, zoo dat, indien hij meer beleid gebruikt

(w) H. GROTIUS, l. l.

bruikt had, en met zijn voetvolk vereenigd was gebleven, de Staatſchen zeker zouden geſlagen geweest zijn. (x).

De Spanjaarden lieten echter hun opzet niet vaaren, nog op 't eind derzelve maand kwamen de Aarts-Hertogin Isabella, de Kardinaal de Queva, en de Markgraaf Spinola, met dertig kornetten ruiters en twee honderd voetvolks zelf, om de plaats te bezigtigen en het werk te doen hervatten; in Oogstmaand werd echter het werk al wederom door de Staatſchen verſtoord, die met duizend man, onder den Hopman Wolf, de hoofdſchans nogmaals aanvielen en veroverden, die zich niet wilden overgeeven, doodeden, het vuur in de hutten der graavers ſtaken, veertig mannen gevangen namen, en twee ſtukken geſchut met zich voerden. (y).

Na dat de Stad *Venlo*, den 4 van Zomermaand 1632., en juist een jaar daarna, *Rhijnberk*, de beide uiteinden der nieuwe gracht

(x) J. van den Sande, bl. 158 en 159. Wagenaar, XI deel, bl. 116 en 117.

(y) Voorvermeld verhaal in den Atlas van Jansonius.

gracht door de Staatschen ingenomen waren, (z) wierd die gracht voor de Spaanschen onnut, en hoezeer zij anderzins de waaren al van den *Rhijn* in de *Maas*, en zoo voords in *den Demer*, zouden hebben kunnen voeren, zou toch de voornaamste bedoeling met de gracht verijdeld zijn geworden, na dat bij den 14en Artikel van het Munsters Vrede-verdrag, van 30 Januarij 1648, bedongen was, dat de rivier *de Schelde* van de zijde van de Heeren Staaten gesloten zou worden gehouden, (*aa*) zoo dat dan ook vervolgens dezelve gracht geheel is vervallen, uitgenomen eenige geringe overblijfzels daarvan hier en ginds, te ontdekken. (*bb*).

Die nu reeds meer dan anderhalve eeuw te leur gestelde onderneeming, word thans onder gunstiger voorteekens, vernieuwd in den aanleg eener vereeniging van den *Rhijn* met de *Maas*, die het eene gedeelte van het *Noorder-Kanaal* moet uitmaaken, waarvan het

(z) WAGENAAR, XI deel, bl. 151 en 174.

(*aa*) Zie L. VAN AYTSMA, verhaal van den Nederl. Vredehandel, bl. 345.

(*bb*) Volgens W. A. BACHIENE in A. F. BUSSCHING'S Geographie, IV deel, 4 st. bl. 1100.

het andere gedeelte de *Maas* met de *Schelde* vereenigen zal.

De aanvang van hetzelve is veel hooger genomen, dan de Eugeniafche gracht begon; het *Noorder-Kanaal* word aan den *Rhijn* geopend bij *Grimmelikhaufen*, (cc) boven de ftad *Nuis* en boven de rivier de *Erft* (dd), die in de landftreek de *Eyffel* ontftaande, tusfchen *Nuis* en *Grimmelikhaufen* in den *Rhijn* valt.

Het Kanaal doorfnijdt die rivier de *Erft*, en ontfangt midsdien ook toevoer van water uit dezelve; loopt voords dwars door het riviertje de *Niers*, daar uit ook van water voorzien wordende, 't zelve, 't geen mede tot aanvulling der Eugeniafche gracht-ftrekte,

(cc) Op fommige kaarten wordt het niet gemeld, maar men vindt het onder anderen op een kaart van *Keulen*, in voorz. Atlas van JANSONIUS, I deel, letter Gg, daar het heet *Grimlickhufen*.

(dd) De *Erft*, *Ervates* of *Arnapha*, zie BUSSCHINGS Geographie, III deel, 2de ftuk, bl. 791. Ook wel de *Erpe* genoemd, als op voorz. Kaart, en in den Tegenwoordigen Staat van alle Volken, VIII deel, bl. 591. Bij L'ENGLET DUFRESNOY, Methode pour Etudier la Geographie, tom. III, pag. 502, *l'Erpe*.

te, komt langs *Suchtelen* (*ee*), doorsnijdt de Eugeniasche gracht in de omstreeken van *Venlo*, en valt daar in de *Maas*.

De richting van dit Kanaal is dus anders dan die van de Eugeniasche gracht, en men heeft de opening van het zelve zoo veel hooger genomen, om het nader te brengen bij *Keulen* en andere plaatsen aan den *Rhijn*, waar de vaart en handel levendiger is; de arbeid aan dit Kanaal is zedert drie maanden begonnen, men graaft de vaart reeds en werkt aan de grondvest van de sluis aan den *Rhijn*.

Het ander gedeelte van 't nieuwe Noorder-kanaal, 't geen dienen moet om de *Maas* met de *Schelde* te vereenigen, zal van *Venlo* loopen over *Weert*, een kleine stad en voormaals de hoofdplaats van het Graafschap *Hoorn* (*ff*), wijders over den grond van *Loemel* ten zuiden van dat dorp, en voords over *Herenthals*, een steedje in 't voormalig

(*ee*) Een vlek in 't ambt *Bruggen*, in 't *Gulikerland*, zie Busschinq, l. l., bl. 797.

(*ff*) Zie A. F. Busschings Geographie, III deel, 2de stuk, bl. 831.

lig Hertogdom *Brabant* (gg), tot *Antwerpen* in de *Schelde*.

De hoogfte plaats dier richting is ten zuiden van het dorp *Loemel*, en wijl daar geen genoegzaame beeken zijn, om het kanaal van water te voorzien, heeft men daartoe een ander middel moeten gebruiken; men was eerst bedagt geweest om het water te leiden uit de rivier de *Jaar* bij *Maastricht*, doch befloot vervolgens zulks te doen uit de *Maas* zelf bij de Abdij van *Hocht*, *Hoicht* of *Hoichten* (hh) een half uur beneden *Maastricht*, men graaft daar een gracht van *Rekheim* (ii) tot *Mechelen*, een groot dorp in 't voor-

(gg) Aan het riviertje de *kleine Nethe* gelegen. Zie Tegenwoordigen Staat van alle Volken, X deel, bl. 277, in den jaare 1209 werd zij van Stads Gerechtigheid voorzien, volgens Diploma, bij A. Miræus, Dipl. Belgic. tom. I, pag. 297.

(hh) Een voormaalig adelijk Nonnenklooster in 't Graaffchap *Rekheim*, zie A. F. Busching en W. A. Bachiene, Geographie, III deel, 2de ftuk, bl. 1027, IV. deel, 6de ftuk, bl. 1060, in den bladwijzer is het vergeeten.

(ii) Een fteedje in 't Graaffchap van dien naam, zie Busching ter lestgem. plaats.

voormaalig Luiks gebied (*kk*), en voords op *Eisden* mede een aanzienlijk dorp in 't land van *Valkenburg* (*ll*); deeze gracht ook bevaarbaar zullende weezen, beijveren zich die van *Maastricht*, om dezelve tot hunne ſtad geleid te krijgen, en bewilligen in aanmerklijke geldopofferingen, tot het daarſtellen dier verlenging, uit hoofde der voordeelen, die zij daar van verwachten; zoo men zegt, zijn vier en dertig honderd werklieden in den arbeid, men zet het werk met allen ijver voord en men tracht het getal der werkluiden te vermeerderen, en zoo mooglijk te verdubbelen.

Tot voltooijing van het *Noorder-Kanaal* heeft de Keizer van *Frankrijk*, in zijn laatſten raad van administratie, bevel gegeeven, dat gebruikt zal worden een gedeelte van een en vijftig millioenen, waar voor de Kanaalen *du Midi*, *de Loing* en *d'Orleans*, dat van *St. Quentin*, en dat *du Centre*, aan het Gouvernement behoorende, aan Maatſchappij-

(*kk*) Zie aldaar bl. 967, welk *Mechelen* men niet moet verwarren met de Stad *Mechelen* in *Brabant*.

(*ll*) Zie BUSSCHING ter aangehaalde plaats, bl. 1060.

pijen verkogt zullen worden; wanneer de arbeid met de meest mooglijke werkzaamheid zal worden voordgezet, en men alle handen aan het werk zal ſtellen, die men daar toe zal kunnen vinden, naardien men door deezen maatregel van de nodige gelden voorzien zal zijn. (*mm*).

Het geheele Noorder-kanaal van den mond in den *Rhijn* tot den mond in de *Schelde* wordt gereekend op twintig miriametres of veertig mijlen, omtrend twee en dertig uuren.

En zoo is dan de onderneeming van het *Noorder-kanaal* nog veel uitgebreider dan die in de zeventiende eeuw, toen men nog van 't laatſte gedeelte van dien, ſchoon wel mede ontworpen, echter geen aanwerk ſchijnt gemaakt te hebben.

Veele zwaarigheden, die zich te dier tijd tegen de uitvoering van dit geheele werk opdeeden, zal men nu niet ontmoeten, geen voormaalige Republiek der Vereenigde Nederlanden zal zich daar tegen verzetten, geen

(*mm*) Zie de Schouwburg van in- en uit-landſche Letter- en Huishoud-kunde voor 1808 N°. V. bl. 295.

geen vijandelijk krijgsvolk zal de arbeiders verstooren, noch de aangelegde werken, en daartoe bijgebragte werktuigen en bergplaatsen vernielen, geen gebrek aan geld zal den voordgang beletten, en men zou uit dien hoofde een gelukkige en spoedige voltooijing van deeze onderneeming kunnen verwachten; doch de groote hinderpaalen door de natuur gelegd zijn niet minder, maar eer meer, dan in de zeventiende eeuw, daar men tusschen de *Maas* en *Schelde* nog veel hooger, drooger en losser gronden, dan tusschen den *Rhijn* en de *Maas* schijnt te ontmoeten, en het midsdien nog grooter moeilijkheid in zal hebben, om dat kanaal, vooral in het zomer-saizoen van genoegzaam water te voorzien, en voor droog loopen en inzakken te bevrijden; en in de daad, wanneer men den hoogen en in den zomer zoo zeer van water ontblooten ligten zandgrond ten zuiden van *Loemel* beschouwt, zou men de onderneeming daar welligt voor onuitvoerlijk houden, doch wat is niet al, dat onuitvoerlijk scheen, onder het bestuur van Keizer NAPOLEON daargesteld; en hoe veelen zouden niet de voordeelen zijn, die door dat *Noorder-kanaal* de landen, door welken

het-

hetzelve loopen zal, in het gemeen, maar de ſtad en haven van *Antwerpen* in het bijzonder zouden kunnen genieten, wanneer als dan de koopmansgeest ijver en oplettendheid der Hollanderen zich ook daar vestigden.

